

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ: ДО 165-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Статтю присвячено формуванню особистості українського педагога, громадсько-освітньої діячки, однієї з організаторок українського жіночого руху Софії Федорівни Русової (1856–1940), ім'я якої, згідно з політичною доктриною, замовчувалося в СРСР. Констатовано, що неординарність постаті С. Русової, педагогічні погляди та енергійна участь у громадсько-просвітницькому русі, робота в державних органах управління періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., плідний еміграційний період зумовили на рубежі ХХ та ХХІ століть значний інтерес в Україні до її персоналії. Це сприяло виданню творів педагога, а також появи великої кількості публікацій, присвячених її спадщині та діяльності. Аналіз таких публікацій показав, що частина авторів, висвітлюючи життєпис С. Русової, міфологізують періоди її дитинства і юності. Зокрема, можна знайти безпідставні твердження, що мати Софії Федорівни була дочкою “генерала наполеонівської армії”, що для батька село Олешня було рідним і він там працював лікарем, що сама Софія Федорівна з дитинства володіла українською мовою, що дитячий садок, який відкрили сестри Ліндфорс, був українським тощо. Тому метою статті стало з'ясування родоводу С. Русової, а також висвітлення умов становлення її характеру, формування світоглядних позицій та обставин вибору справи життя.

З'ясовано, що С. Русова була правнучкою, онукою та дочкою генералів російської армії. Високий рівень освіченості батьків сприяв створенню в родині інтелектуальної та естетичної атмосфери. Особистий приклад батька став вирішальним фактором для формування моральних якостей діячки, водночас старші брат і сестра вплинули на становлення її політичних переконань. Позиції С. Русової в національному питанні сформувались під впливом членів київської української громади та, зокрема, завдяки почуттям до чоловіка – Олександра Русова.

Ключові слова: життєпис С. Русової, біографія С. Русової, родовід С. Русової, Федір Ліндфорс, Олександр Ліндфорс, Олександр Русов, дитячий садок сестер Ліндфорс, київська українська громада.

Розмірковуючи над долями видатних особистостей, ми зазвичай хочемо зрозуміти, в яких умовах формувалися їхні характери в дитинстві, хто вплинув на становлення світогляду в юності, за яких обставин зародилася та мотивація, що визначила вибір справи життя. Знаючи кінцевий результат, ми намагаємося проаналізувати минуле, прагнучи тим самим краще зрозуміти феномен окремої непересічної персоналії, а також виокремити ті чинники, які, можливо, допоможуть сформулювати певні загальні закономірності.

Всі ці питання, безумовно, є суттєвими і для більш повного, об'ємного розуміння особистості українського педагога, громадсько-освітньої діячки, однієї з організаторок українського жіночого руху Софії Федорівни Русової (1856–1940). Ім'я Русової разом із цілою плеядою імен інших українських діячів повернулося до нас на початку 90-х рр. ХХ ст. Вочевидь цей процес повернення був неминучим і лише чекав свого часу. Коли ж цей час настав, то вся накопичена, законсервована політичними обставинами енергія чекання плідно трансформувалася в активний небайдужий дослідницький пошук. Так, за короткий строк вийшло кілька збірок творів С. Русової, упорядниками яких стали О. Проскура, Є. Коваленко, І. Пінчук, О. Таран, О. Джус, З. Нагачевська [7–10; 15–16]. Неординарність постаті Софії Федорівни, педагогічні погляди та енергійна участь у громадсько-просвітницькому русі, робота в державних органах управління періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., плідний еміграційний період зумовили активний процес дослідження її спадщини та діяльності і, як наслідок, введення до когорти видатних українських педагогів [1; 17–18]. Етапні результати процесу повернення імені С. Русової в Україну знайшли своє відзеркалення у бібліографічному покажчику “Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітител (до 155-річчя від дня народження)” (2010) [14]. Серед найвагоміших праць останнього періоду окремо зазначимо монографії О. Мельник “Актуалізація освітньо-філософської спадщини С. Русової в умовах реформування української освіти” (2013), С. Якименко та Г. Міленіної “Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтессорі: порівняльний аналіз” (2015), науково-популярне видання Г. Дацюк та О. Михалевич-Рудакевич “На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні” (2013), а також науково-методичний посібник О. Джус “Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940)” (2016).

Вивчаючи публікації, які висвітлюють життєпис С. Русової, у фахових періодичних виданнях, матеріалах конференцій або в засобах масової інформації, можна помітити, що їх автори зосереджують увагу на тих етапах життя цієї унікальної діячки, які характеризуються її активною, плідною працею. Водночас важливі періоди дитинства і юності, тобто періоди становлення характеру і світоглядних позицій, здебільшого розглядаються поверхово, на рівні переліку основних біографічних даних. При цьому варта уваги відверта міфологізація, коли автори, наприклад, безпідставно стверджують, що мати Софії Федорівни була дочкою «генерала наполеонівської армії», що для батька село Олешня було рідним і він там працював лікарем, що сама С. Русова з дитинства володіла українською мовою, що дитячий садок, який відкрили сестри Ліндфорс, був українським. Цей перелік помилкових тверджень можна продовжити. Тому метою нашої

публікації стало з'ясування родоvodu С. Русової, а також висвітлення умов становлення її характеру, формування світоглядних позицій та обставин вибору справи життя.

Майже всі сучасні статті, де так чи інакше висвітлюється життєпис Софії Русової, починаються із згадки про те, що її батько був шведського походження, а мати – французького, адже так написала у своїх споминах сама Софія Федорівна [11, с. 4]. Щоправда, досить часто слово «походження» скорочують і пишуть просто: батько – швед, мати – французька. Проте той самий абзац у споминах, де діячка писала про походження своїх батьків, вона почала із фрази “Народилась я в сім’ї російській”, а трохи далі, характеризуючи свого батька, зазначила, що він був палким російським патріотом [11, с. 6]. Що ж можуть розповісти про генеалогію С. Русової доступні нам джерела?

Як відомо, до одруження Софія Федорівна мала прізвище Ліндфорс. Біографічний довідник “Российский генералитет эпохи 1812 года” свідчить, що дід С. Русової по батьківській лінії, Федір Андрійович (Аксель Фрідріх) Ліндфорс (1760–1813), народився у дворянській сім’ї в Ревелі (нині Таллінн). Зауважимо, у 1561–1710 рр. Ревель входив у склад Швеції, а в 1710 р. під час Північної війни місто було завойовано Московським царством. Фактично все життя Ф. А. Ліндфорса минуло в походах російської армії. Розпочавши військову службу в 17 років простим рядовим лейб-гвардії Семеновського полку, в 45 років він уже отримав чин генерал-майора. Як не дивно, незважаючи на суворий спосіб життя, характерними рисами Федора Андрійовича були турбота про підлеглих і співчутливість. За надмірне, з точки зору суду, виявлення м’якості характеру генерал-майора Ф. Ліндфорса у 1810 р. було навіть відсторонено на 9 місяців від службових обов’язків. Помер дід С. Русової від тяжких ран, які він отримав під час битви союзних армій Росії, Австрії, Пруссії та Швеції проти війська Наполеона I Бонапарта під Лейпцигом у жовтні 1813 р. [5].

Характерні риси Федора Андрійовича – співчутливість і турбота про тих, хто має менше прав, – дістав у спадок його старший син – Федір Федорович Ліндфорс (майбутній батько С. Русової). Народившись у 1807 р. у сім’ї генерала, Федір Федорович отримав змогу здобути освіту в елітному військовому навчальному закладі імперської Росії – Санкт-Петербурзькому Пажеському корпусі [3]. Під час служби в Сибіру він одружився з Ганною Жерве (1816–1859), яка була дочкою коменданта міста Тобольська (а не Омська, як помилково згодом напише Софія Федорівна у споминах) генерал-лейтенанта Олександра Карловича Жерве (1779–1858).

У своїх мемуарах С. Русова писала, що родина Жерве емігрувала з Франції в XVI ст. як гугеноти [11, с. 4]. Емігрувала, мабуть, спочатку у Пруссію, оскільки в сьомому томі “Русского биографического словаря” (1916) про прадіда Софії Федорівни по материнській лінії Карла (Ганнібала) Яремовича Жерве (1755–1818) читаємо, що він походив із дворян пруської нації і прибув у Росію близько 1760 р. Почавши службу в 1772 р. кадетом лейб-гвардії Ізмайлівського полку, він завершив її у чині генерал-майора на посаді коменданта Вюрбургу [12, с. 35–36].

Син Карла Яремовича Олександр Карлович Жерве (1779–1858) – дід С. Русової – продовжив сімейну традицію військової служби [12, с. 33–35]. Зокрема, він також відзначився під час битви з Наполеоном під Лейпцигом у жовтні 1813 р. Посада коменданта Тобольська була останнім призначенням генерал-лейтенанта О. К. Жерве. У 1839 р. він вийшов у відставку і надалі здебільшого проживав у Парижі.

Що ж стосується батьків С. Русової, то в них у Тобольську народився син Олександр (1837) та дочка Марія (1844). У середині 40-х рр. XIX ст. полковник Ф. Ф. Ліндфорс за станом здоров’я був звільнений у відставку з наданням йому чину генерал-майора. Родина переїхала із Сибіру на Чернігівщину, де біля загубленого серед лісів села Олешня купила садибу та 1000 десятин землі разом із кріпаками. Тут у сім’ї народилися Наталя (1846), Володимир (1847) та остання, п’ята дитина подружжя – Софія (1856).

Новий хазяїн Олешні, насамперед, закрити винокурний завод, що діяв у селі протягом кількох десятиліть [4], та, роздавши кріпакам гарні земельні наділи, переселив їх подалі від панської садиби. Перебудувавши старий панський будинок, Ф. Ліндфорс із захопленням зайнявся сільським господарством, одержуючи на неплодородному ґрунті врожаї, що дивували всіх сусідніх панів. Згодом Софія Федорівна напише в своїх споминах: “До кріпаків мій батько ставився дуже добре і нічим їх не гнобив. Мати поводитися з більшою гордістю і більше вимагала... Взагалі батьки мої були шляхотні, високо освічені люди з добрим серцем, але вони були пани з поглядами свого часу” [11, с. 10]. В родині панувала французька мова.

Коли Софії було три роки, несподівано померли Наталя та Володимир, і хвора на туберкульоз мати, не витримавши втрати, також відійшла в інший світ. Усі побутові турботи про дівчинку перебрала на себе старша на 12 років сестра Марія, вона ж стала найкращою подругою. Поруч також залишався “добріший за всіх” батько, котрого Софійка боготворила. Світом її життя був чималий панський будинок, у середині якого було створено “той комфорт старовинних аристократичних осель, де не було нічого зайвого, але все було облаштовано гарно, затишно” [11, с. 23], були чудовий сад та домашня бібліотека.

Велика домашня бібліотека Ліндфорсів в Олешні – це окрема тема. Добірною колекція французьких, німецьких, російських книжок і журналів. Твори Д. Байрона, Вольтера, І. Тургенєва, Ж.-Ж. Руссо, Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Ч. Діккенса, грубезні томи енциклопедичного словника XVIII ст. у шкіряній оправі, антикварні видання російських літераторів, репродукції картин у серійних виданнях із мистецтва. Як писала згодом сама С. Русова, вона “втопала” у цьому багатстві і в дитячі роки, і в пору юності. Так закладалася та основа, яка згодом стала підґрунтям для власної активної інтелектуальної діяльності.

Із першої для Софії подорожі Європою (їй тоді йшов сьомий рік) сім'я повернулася в Олешню разом із суворою французькомовною гувернанткою-швейцаркою, яка примушувала свою вихованку систематично переписувати цілі колони французьких слів та читати французькі романи в оригіналі. Вона ж навчала дівчинку англійської мови та намагалася не допускати її спілкування з дітьми селян та двірні.

Батько і старша сестра виховували Софійку без покарань, але й без всюдозволеності. Вона відповідала їм щирою любов'ю. Старші члени родини, мабуть, навіть не замислюючись, що своїми вчинками впливають на формування світогляду маленької дівчинки, жили відповідно до своїх переконань. Хоча політичні уподобання в сім'ї були різні, загальний дух родини вирізнявся людяністю, шляхетністю, толерантністю. Батько – палкий прибічник монархії – водночас належав до числа ліберально налаштованих поміщиків і з селянами завжди поводився демократично. Справедливий від природи, він після відміни кріпацтва став мировим посередником. Усім серцем віддавшись ідеї визволення селян, Федір Ліндфорс скрізь захищав їхні інтереси, оскільки “розумів справу так, що „шляхетне панство” мусить піти на всякі жертви, щоби вирівняти колишню неправду і виконати накази „Маніфесту”” [11, с. 15]. Така поведінка викликала захоплення в дочок, але не в інших землевласників, які не розуміли, як заможний, поважний поміщик може захищати інтереси не своєї верстви, а “мужиків”. Зрештою батько втомився від інтриг незадоволених і передав посаду мирового посередника синові Олександрю. Старший від Софії на 19 років Олександр, який “належав до тих лояльних громадських діячів, що робили опозицію урядові на ґрунті його ж власних законів” [11, с. 19], повів справу ще радикальніше в інтересах селянства, а тому невдовзі був змушений також зрестися цієї посади (пізніше О. Ліндфорс став одним з ініціаторів та активних діячів земського конституційного руху в Російській імперії [6]).

По-своєму не була осторонь громадського життя і сестра Марія. Вона влаштувала на мезоніні школу для сільських дітей, ночами потайки читала заборонену політичну літературу, а під час подорожі сім'ї за кордоном активно спілкувалася з російськими політичними емігрантами. Згадуючи через роки свою першу подорож Європою, С. Русова писала: “Найдовше були тоді в Швейцарії... але моя сестра не розкошувалася красою найкращих швейцарських гір, ані пишнотою готелів; в Женеві й Берліні шукала російських емігрантів, що разом із Герценом покинули Росію... В наші гарні готельні кімнати заходили якісь погано одягнені, розкуйовджені люди, батько хмурився, коли вони з'являлись, і виходив із кімнати, а сестра з захопленням розмовляла з ними та діставала від них заборонену літературу. Я пам'ятаю, як часто, коли ці несамовиті для мене люди виходили, вона палко хапала мене в обійми і казала: „Ноно, Ноно [домашнє ім'я Софії – *Н. А.*], ти ж нічого не розумієш, це найкращі люди Росії!”” [11, с. 12]. Згодом така поведінка найавторитетніших для дівчинки близьких людей знайде віддзеркалення у вчинках самої С. Русової, її власній активній політичній діяльності.

Хоча Федір Ліндфорс і вітав розкріпачення селян, але сам до нових економічних умов адаптуватися не зміг. Як не тяжко було розставатися з гарно облаштованим маєтком, у 1865 р. він вирішив за краще віддати всю свою землю в оренду та переїхати до Києва. Тут 9-річна Софія вступила відразу до 3 класу найпрестижнішої Фундуклеївської гімназії. Навчання здавалося дівчині легким і цікавим, тому переходила вона з класу в клас із неодмінними нагородами. Загалом гімназійні роки пройшли досить безтурботно. Вечірки у знайомих, веселі бали в Кадетському корпусі, прогулянки Хрещатиком.

Особливе місце в житті Софії займала музика. У неї були гарні музичні здібності, отримані у спадок по материнській лінії. Адже видатною піаністкою, ученицею Ференца Ліста була рідна сестра матері Наталія, мистецьки володіла інструментом і Ганна Жерве. Сама ж Софія так захоплювалась грою на фортепіано, що присвячувала їй по 5–6 годин у день. Зрештою її учитель німець Кує відмовився від занять, оскільки вже нічого не міг навчити свою ученицю. Сестри не пропускали жодного концерту видатних музикантів на гастролях, а ще дуже захоплювалися оперою. Батько передплатив ложу в бельетажі оперного театру, вдома він годинами слухав, як Софія награвала мелодії з оперних вистав, які вони відвідували.

Проте з часом ці розваги та естетичні враження перестали повністю задовольняти дівчину, і вона інтуїтивно почала шукати “ще іншого, вищого інтелектуального змісту” [11, с. 22]. Закінчуючи гімназію в 14 років із золотою медаллю, Софія почала задумуватися над своїм вибором справи, що могла б заповнити її життя. У цей час старший брат Олександр, котрий сам у 1865 р. закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира, розповів їй про закон, який дозволяв жінкам бути адвокатками. “І я, – згадувала діячка, – з захопленням почала вчити римське право, енциклопедію права тощо. Мешкали ми тоді на Бульварно-Кудрявській вулиці. За домом горою простягався сад. Я вставала в шостій годині і там у саду товкла одну по другій юридичні науки. Але на поліцейському праві застрягла, не могла його подужати” [11, с. 23]. Так нічим закінчився намір дівчини стати професійною адвокаткою. Але з впевненістю можна сказати, що С. Русова усюєю своєю діяльністю протягом життя фактично заслужила звання адвокатки української нації, оскільки виборювала її право і на саме існування, і на визнання у світі.

Увесь, здавалося, такий стабільний світ у мить зруйнувався, коли в січні 1871 р. раптово помер батько. Загальновідомо, що у переліку умов, які забезпечують особистості її психологічну захищеність та самореалізацію, одне з головних місць займає увага та любов батьків у дитинстві. Незважаючи на ранню втрату матері, Софія отримала від батька і любов, і увагу в тому обсязі, який забезпечив їй життєстійкість протягом довгих років. Любов і увага батька дала змогу відчувати себе сильною, а тому здатною на самостійні

рішення. Ця здатність їй знадобилася вже в зовсім молодому віці. Адже, переживши першу хвилину відчаю від страшної втрати, Софія і Марія почали радитися, по-перше, “як жити, щоб був зміст у житті і духовний, і громадський” [11, с. 24], а, по-друге, як тепер самостійно вирішувати фінансові питання, про які вони раніше навіть не замислювалися. Так виникла думка відкрити перший у Києві дитячий садок, “бо нема нічого лагіднішого, як діти” [11, с. 25].

Розуміючи свою невідповідність до педагогічної роботи, сестри спочатку їдуть до Санкт-Петербургу ознайомлюватися з передовим доробком теоретиків і практиків, а потім із пакунками придбаних книжок (Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Дістервег, Ф. Фребель) – до улюбленої Олешні з ентузіазмом самостійно опанувати ази педагогіки. Оскільки Марія в дитинстві навчалася дома, в неї не було жодного документа про освіту (пізніше, щоб мати право працювати у своєму дитячому садку, їй довелося у 26 років складати спеціальний іспит на отримання свідоцтва народної вчительки). Тому офіційне прохання на дозвіл відкрити дитячий садок на підставі свого гімназійного атестата подала п'ятнадцятилітня Софія. Попечитель шкільного округу з недовірою похитав головою: “Ви самі ще дитина, хто ж Вам довірить дітей”, але дозвіл дав [11, с. 25].

1 вересня 1871 р. до приватного дитячого садка сестер Ліндфорс уперше завітали вихованці. Їх було біля 20, діти з інтелігентних київських сімей. У садку вони перебували до другої години дня. Згадуючи свою педагогічну діяльність, С. Русова писала: “Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну. Може, в цьому були й мої помилки, і мій успіх. Душа дітей, їх задоволення – от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення і задоволення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом із ними переживала хвилювання тієї чи іншої гри” [11, с. 25].

Сучасні бібліографи, складаючи списки праць С. Русової, як правило, починають їх з 1880-х років. Цікаво, чи зберіглась десь перша книжечка діячки, яка побачила світ значно раніше? Адже у 1873 р. вийшов друком “Отчёт элементарной школы Линдфорс, за 1872–1873 учебный год”, тобто інформацію про свою роботу сестри відразу винесли на загал, що свідчить про високий рівень відповідальності за діяльність садка. Крім того, мабуть, відчуваючи у своїй роботі нестачу потрібної дитячої літератури, Софія вже у наступному 1874 р. (тобто у 18 років) підготувала і видала в Києві збірку зоологічних оповідей із малюнками для дітей 5–8 років під назвою “Жители сада” [2, с. 149].

Серед вихованців садка сестер Ліндфорс, зокрема, були дочки відомого діяча літератури і театру Михайла Старицького, з яким приятелювала Марія. Зауважимо, в умовах офіційного переслідування українського слова водевіль М. Старицького “Як ковбаса та чарка, то минеться і сварка” київська цензура пропустила у 1872 р. тільки тому, що Марія дозволила підписати його своїм неукраїнським прізвищем [11, с. 28]. А наступного 1873 року до Петербурзького відділу драматичної цензури надійшло лібрето української опери “Різдвяна ніч” на музику М. Лисенка. Хоча автором лібрето за повістю М. Гоголя “Вечори на хуторі біля Диканьки” був знову ж таки М. Старицький, на рукописі замість нього написали ім'я старшого брата сестер – Олександра Ліндфорса. Змушена конспірація вдалася і на цей раз, лібрето під іноземним прізвищем пройшло цензуру дуже швидко [13].

Знайомство із М. Старицьким мало вирішальне значення у житті Софії. Коли у 1872 р. він побачив нове приміщення з великим красивим залом, яке сестри зняли для свого дитячого садка, то відразу запропонував використовувати його також для заходів української громади. Таким чином цьому залу судилося відіграти особливу роль в історії української культури. Після кількох літературних вечорів у ньому 5 грудня (за ст. ст.) 1872 р. актори-аматори з української громади зіграли першу виставу українського музичного театру в Києві. Це була п'єса “Чорноморці”, музику до якої написав М. Лисенко, а лібрето (за мотивами твору Я. Кухаренка) – М. Старицький. А майже через рік саме на кону цього залу тим же аматорським гуртком уперше було поставлено першу українську оперу “Різдвяна ніч”. У спектаклі маленьку роль грала і Софія, для якої українська мова була ще чужою. “Я... грала одну з тих бабів, що приносять вістку про смерть Вакули. Та й перепадало ж мені від Чубинського за мою українську вимову тих 5–6 слів, що мені треба було вимовити!” – згадувала діячка [11, с. 35].

Завдяки літературним вечорам та постановкам громади Софія починає входити до кола таких видатних українців, як Михайло Драгоманов, Іван Нечуй-Левицький, Микола Лисенко, Олена Пчілка, Федір Вовк, Павло Житецький. Був серед них і майбутній учений-статистик, український етнограф, фольклорист, громадський діяч, а на той час викладач грецької мови Першої київської гімназії Олександр Русов (1847–1915). Маючи гарний голос, він також брав участь у постановках. Софія спочатку не сприйняла його серйозно, більш того, навіть глузувала, оскільки “Саша-ангел” (як називав його М. Лисенко за голос і веселість) через свої сірі широкі штани, своєрідне обличчя та манери сильно відрізнявся від тих урівноважених «комільфотних» людей, до яких вона звикла. Але поступово Софія непомітно для самої себе почала піддаватися його впливу, “демократизувалася”, і вони запрятелювали. “Тоді шойно вийшла нова опера Даргомизького – “Кам'яний гість”, що своїми речитативами вносила цілком нову течію в композицію опер, – на сторінках своїх мемуарів розповідала Софія Федорівна. – Русов знав музику, багато читав про її історичний розвій та нові психологічні вимоги до неї. Так цікаво було разом із ним студіювати цю оперу, розуміти кожний переспів, кожную фразу. Русов із великою експресією співав усі ролі, тож не дивно було, що, вивчивши цілу оперу до кінця, ми вже знали, що кохаємо одне одного і що ніякі національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать” [11, с. 36].

Саме завдяки О. Русову відбулося перетворення Софії Ліндфорс на щире українку. «Він перший, – згадувала Софія Федорівна, – відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене ту любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця й кермувала всією моєю працею довгі літа» [11, с. 35].

Обвінчалися Софія Ліндфорс та Олександр Русов передостаннього літнього дня 1874 р. у Санкт-Петербурзі, куди наречений вирішив переїхати для роботи над дисертацією. За батька на весіллі був славетний український композитор Микола Лисенко, який на той час у столиці удосконалювався в композиції. Його дарунком нареченій була присвячена їй рапсодія на пісню «Золоті ключі».

Підбиваючи підсумок, можна зробити висновок, що, незважаючи на ранню втрату матері, дитинство та юність С. Русової минули в досить сприятливих матеріальних та психологічних умовах: комфорт в організації побуту, любов батька, сестри та брата, виховання без покарань. Високий рівень освіченості батьків сприяв створенню в родині інтелектуальної та естетичної атмосфери, в якій значну роль відігравали велика домашня бібліотека, традиція володіння іноземними мовами, а також музичне мистецтво. Турбота батька про розвиток доньки забезпечила їй змогу навчатися в одній із кращих київських гімназій, водночас власні здібності дівчини стали підґрунтям для закінчення навчального закладу із золотою медаллю. Особистий приклад батька став вирішальним фактором для формування моральних якостей, а старші брат і сестра слугували орієнтирами у процесі становлення політичних переконань діячки. Позиції Софії Русової в національному питанні сформувались під впливом членів київської української громади та, зокрема, почуттів до чоловіка – Олександра Русова.

Подальше вивчення особливостей формування особистостей видатних діячів, з нашого погляду, суттєво збагатить історико-педагогічний аспект сучасних досліджень у галузі освіти.

Використана література:

1. Антонєць Н. Б. Русова Софія Федорівна. *Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн. 2: ХХ століття / за ред. О. В. Сухомлинської*. Київ : Либідь, 2005. С. 136–145.
2. Голицын Н. Н. Библиографический словарь русских писателей. Санкт-Петербург, 1889. 314 с.
3. Жданович Я. Ліндфорс Фёдор Фёдорович. *Русский биографический словарь, издаваемый Императорским Русским историческим обществом*. Санкт-Петербург, 1914. Т. X. С. 444–445.
4. Куценко Т. Г. Громадська діяльність родини Ліндфорсів. *С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч* : матеріали Всеукр. пед. читань. Чернігів, 1996. Кн. 1. С. 43.
5. Ліндфорс Фёдор Андреевич (Аксель Фридрих). *Отечественная война 1812 года. Биографический справочник. Российский генералитет эпохи 1812 года*. URL: <http://www.brdn.ru/person/303.html>
6. Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О. Ф. Ліндфорс: до 120-х роковин від дня смерті. *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 142–153.
7. Русова С. Вибрані педагогічні твори / упоряд., передм., комент. О. В. Проскура. Київ : Освіта, 1996. 304 с.
8. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко. Київ : Либідь, 1997.
9. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 4 кн. Кн. 3 / заг. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2008. 240 с.
10. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 4 кн. Кн. 4 / заг. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів : КП «Чернігівські обереги», 2009. 328 с.
11. Русова С. Мої спомини / передм. О. В. Проскури. Київ : Україна–Віта, 1996. 208 с.
12. Русский биографический словарь, издаваемый Императорским Русским историческим обществом. Петроград, 1916. Т. VII. 590 с.
13. Скорульська Р. «Різдвяна ніч» Лисенка в Києві. *Музика*. 2014. Липень. URL: <http://mus.art.co.ua/persha-ukrayins-ka-opera-na-kiyivs-kij-stseni/>
14. Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель : до 155-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч. / за наук. ред. П. І. Рогової, А. М. Доркену. Київ [б. в.], 2010. 176 с.
15. Софія Русова: з маловідомого і невідомого: трилогія. Ч. 1–2 / упоряд.: О. Джус, З. Нагачевська. Івано-Франківськ : Гостинець, 2006–2007.
16. Софія Русова: з маловідомого і невідомого: трилогія. Ч. 3 / упоряд.: З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ : Плай, 2012. 604 с.
17. Цина В. І. Софія Федорівна Русова. 20 видатних українських педагогів / за ред. А. М. Бойко. Полтава : «АСМІ», 2002. С. 231–245.
18. Шаров І. Ф. Вчені України: 100 видатних імен. Київ : АртЕк, 2006. 480 с.

References:

1. Antonets N. B. (2005). Rusova Sofiya Fedorivna [Rusova Sofia Fedorovna]. In *Ukrayins'ka pedahohika v personaliyakh* (Tom 2, s. 136–145). [Ukrainian pedagogy in personalities (Vol. 2, pp. 136–145)]. O. V. Sukhomlyns'ka (Ed.). Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
2. Golitsyn N. N. (1889). Bibliograficheskiy slovar' russkikh pisatel'nykh. [Bibliographic Dictionary of Russian Writers]. Sankt-Peterburg: [b. izd.] [in Russian].
3. Zhdanovych Y. A. (1914). Lyndfors Fedor Fedorovich [Lindfors Fyodor Fyodorovich]. In *Russkiy biograficheskiy slovar', izdavayemyy Imperatorskim Russkim istoricheskim obshchestvom* (Tom X, s. 444–445) [Russian Biographical Dictionary published by the Imperial Russian Historical Society (Vol. X, pp. 444–445)]. Sankt-Peterburg, [b. izd.] [in Russian].
4. Kutsenko T. H. (1996). Hromads'ka diyal'nist' rodyny Lindforsiv [Public activity of the Lindfors family]. *Materialy Vseukrayins'kykh pedahohichnykh chytan' «S. Rusova – vydatnyy pedahoh, derzhavnyy, hromads'kyy diyach»*. Chernihiv: [b. vyd.], 1, 43 [in Ukrainian].

5. Lindfors Fedor Andreyevich (Aksel' Fridrikh) [Lindfors Fedor Andreevich (Axel Friedrich)]. (n. d.). In *Otechestvennaya voyna 1812 goda. Biograficheskiy spravochnik. Rossiyskiy generalitet epokhi 1812 goda*. [Patriotic War of 1812. Biographical reference book. Russian generals of the era of 1812]. Retrieved from <http://www.brdn.ru/person/303.html> [in Russian].
6. Rakhno O. (2010). Chernihiv's'kyi huberns'kyi zems'kyi hlasnyy O. F. Lindfors: do 120-kh rokovyn vid dnya smerti [Chernihiv provincial zemstvo vowel O. F. Lindfors: to the 120th anniversary of his death]. *Siveryans'kyi litopys*, 4–5, 142–153 [in Ukrainian].
7. Rusova S. (1996). *Vybrani pedahohichni tvory* [Selected pedagogical works]. Proskura O.V. (Uporyad.). Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
8. Rusova S. (1997). *Vybrani pedahohichni tvory (Tom 1–2)* [Selected pedagogical works (Vol. 1–2)]. Ye. I. Kovalenko (Ed.). Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
9. Rusova S. (2008). *Vybrani pedahohichni tvory (Tom 3)* [Selected pedagogical works (Vol. 3)]. Ye. I. Kovalenko (Ed.). Chernihiv: RVK «Desnyans'ka pravda» [in Ukrainian].
10. Rusova S. (2009). *Vybrani pedahohichni tvory (Tom 4)* [Selected pedagogical works (Vol. 4)]. Ye. I. Kovalenko (Ed.). Chernihiv: KP «Chernihiv's'ki oberehy» [in Ukrainian].
11. Rusova S. (1996) *Moyi spomyny* [My memories] O. V. Proskury (peredm.). Kyiv: Ukrayina–Vita [in Ukrainian].
12. Russkiy biograficheskiy slovar', izdavayemyy Imperatorskim Russkim istoricheskim obshchestvom (Tom 7) [Russian biographical dictionary published by the Imperial Russian Historical Society (Vol. 7)]. (1916). Petrograd: [b. izd.] [in Russian].
13. Skorul's'ka R. (2014). «Rizdviana nich» Lysenka v Kyievi. [Lysenko's "Christmas Night" in Kyiv]. *Muzyka*, Lypen'. Retrieved from <http://mus.art.co.ua/persha-ukrayins-ka-opera-na-kiyivs-kij-steni/> [in Ukrainian].
14. Rohova P. I., & Dorkenu A. M. (Eds.) (2010). *Sofiya Rusova – pedahoh, derzhavnyy diyach, prosvitytel' : do 155-richchya vid dnya narodzhennya : bibliohr. pokazhch.* [Sofia Rusova – teacher, statesman, educator: to the 155th anniversary of his birth: bibliogr. show]. Kyiv: [b. vyd.] [in Ukrainian].
15. Rusova S. (2006). *Z malovidomoho i nevidomoho: trylohiya (Tom 1–2)* [From the little known and the unknown: a trilogy (Vol. 1–2)]. Dzhus O., & Nahachevs'ka Z. (Uporyad.). Ivano-Frankiv's'k: Hostynets' [in Ukrainian].
16. Rusova S. (2012). *Z malovidomoho i nevidomoho: trylohiya (Tom 3)* [From the little known and the unknown: a trilogy (Vol. 3)]. Nahachevs'ka Z., & Dzhus O. (Uporyad.). Ivano-Frankiv's'k: Play [in Ukrainian].
17. Tsyna V. I. (2002). Sofiya Fedorivna Rusova [Sofia Fyodorovna Rusova]. In *20 vydatnykh ukrayins'kykh pedahohiv* (s. 231–245) [20 outstanding Ukrainian teachers]. A. M. Boyko (Ed.). Poltava: «ASMI» [in Ukrainian].
18. Sharov I. F. (2006). *Vcheni Ukrayiny: 100 vydatnykh imen* [Scientists of Ukraine: 100 outstanding names]. Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian].

Antonets N. B. Conditions of formation of the personality of Sofia Rusova: to the 165th anniversary of her birth

The article is devoted to the formation of the personality of the Ukrainian teacher, public and educational figure, one of the organizers of the Ukrainian women's movement Sofia Fyodorovna Rusova (1856–1940), whose name was silenced in the USSR according to political doctrine. It is stated that the extraordinary figure of S. Rusova, pedagogical views and energetic participation in the social and educational movement, work in state governing bodies during the liberation struggle of 1917–1921, fruitful emigration period caused significant interest in Ukraine at the turn of the XX and XXI centuries personalities. This contributed to the publication of the teacher's works, as well as the emergence of a large number of publications on her legacy and activities. Analysis of such publications showed that some authors, covering the biography of S. Rusova, mythologize the periods of her childhood and adolescence. In particular, one can find unfounded allegations that Sofia Fyodorovna's mother was the daughter of a "general of the Napoleonic army", that the village of Oleshnya was his father's home and he worked there as a doctor, that Sofia Fyodorovna herself spoke Ukrainian since childhood, that the kindergarten opened by the Lindfors sisters, was Ukrainian, etc. Therefore, the purpose of the article was to clarify the pedigree of S. Rusova, as well as to highlight the conditions for the formation of her character, the formation of worldviews and the circumstances of the choice of life.

It was found out that S. Rusova was a great-granddaughter, granddaughter and daughter of generals of the Russian army. The high level of education of parents contributed to the creation of an intellectual and aesthetic atmosphere in the family. Her father's personal example became a decisive factor in shaping the moral qualities of the activist, while her older brother and sister influenced the formation of her political beliefs. S. Rusova's positions on the national question were determined under the influence of members of the Kyiv Ukrainian community and, in particular, due to her feelings for her husband, Oleksandr Rusova.

Key words: biography of S. Rusova, pedigree of S. Rusova, Fedor Lindfors, Oleksandr Lindfors, Oleksandr Rusov, kindergarten of the Lindfors sisters, Kyiv Ukrainian community.